

Paweł Gut*

Z dziejów społecznych Węgorzyna w XIX i początkach XX w. Część 2

Wstęp

Kłęska wojsk pruskich w starciu z Napoleonem jesienią 1806 r. stała się impulsem do przemian ustrojowych i społecznych w monarchii Hohenzollernów. Ich efektem była przebudowa państwa w duchu kapitalistycznym, jednak z zachowaniem, zwłaszcza w prowincjach wschodnich znaczenia dawnych elit feudalnych¹. Widoczne było to na Pomorzu (Pommern), gdzie poza stolicą prowincji i kilkoma innymi miastami, pozostałe ośrodki miejskie nie stanowiły ważnych centrów gospodarczych, lecz większość z nich związana była ściśle z agrarną strukturą regionu, nie tylko w XIX w., ale aż po 1945 rok². Mieszczanie jeśli nie traktowali rolnictwa jako głównej dziedziny swej aktywności zawodowej, to posiadane przez nich gospodarstwa rolne czy działki ziemi stanowiły istotne źródło dochodu i utrzymania rodziny³. Stwierdzenie to można odnieść do dziejów Węgorzyna, które w XIX i pierwszej połowie XX w. (do 1945 r.), pozostało niewielkim ośrodkiem rolno-rzemieślniczym⁴.

* Dr hab. Paweł Gut – pracownik Archiwum Państwowego w Szczecinie, kierownik Oddziału I – Materiałów archiwalnych wytworzonych do 1945 r., wykładowca Akademii Pomorskiej w Słupsku. Zainteresowania badawcze: historia nowożytna i archiwistyka.

¹ S. Salmonowicz, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, wyd. II, Warszawa 1998, s. 227–357. Szeroko zobacz: *Prusy w dobie kształtowania się kapitalizmu (1806–1871)*, red. G. Kucharczyk, Poznań 2014 (*Historia Prus. Narodziny – Mocarstwo – Obumieranie*, oprac. zbiorowe pod red. B. Wachowiaka, t. III).

² E. Włodarczyk, *Tendencje rozwojowe miast prowincji zachodniopomorskiej w latach 1850–1918*, „Zapiski Historyczne” 1998, z. 1, s. 93–121; E. Włodarczyk, *Uwarunkowania ekonomicznego rozwoju miast prowincji pomorskiej w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Zapiski Historyczne” 2018, z. 1, s. 111–136.

³ E. Włodarczyk, *Miasta zachodniopomorskie jako posiadacz ziemski w XIX w.*, [w:] *Szlachta i ziemiaństwo polskie oraz niemieckie w Prusach i Niemczech w XVIII–XX w.*, pod red. W. Stępińskiego, Szczecin 1996, s. 49–61.

⁴ Zob. P. Gut, *Z dziejów politycznych i ustroju komunalnego Węgorzyna w XIX i początkach XX w.*, „Szczecińskie Studia Archiwalno-Historyczne” 2017, t. I, s. 53–68.

Rozwój przestrzenny miasta, jego potencjał demograficzny oraz infrastruktura komunalna

Przemiany ustroju społeczno-politycznego w początkach XIX w., w państwie pruskim początkowo nie wpłynęły znacząco na stosunki społeczne i ekonomiczne gminy miejskiej Węgorzyna. Nie wywarły również istotnego wpływu w zakresie przemian demograficznych lokalnej społeczności. W pierwszych dziesięcioleciach XIX w. nie zmienił się też obszar miasta i jego własności. Pierwsze zmiany nastąpiły w końcu lat 30. XIX w., i wiązały się z reformą uwłaszczeniową i separacją gruntów należących do mieszczan, gminy miejskiej oraz patrona miasta, czyli rodu von Borcke i likwidacją wspólnot. W 1839 r. przeprowadzono wydzielenie pastwisk i ich podział pomiędzy mieszczan⁵.

Regulacje własności i separacje spowodowały zmiany w granicach miasta i gminy miejskiej. W połowie XIX w. miasto obejmowało obszar zawarty na północ od drogi do Runowa i dalej na wschód aż do jeziora Węgorzyńskiego (Pola Wiatraków), następnie w kierunku południowo-wschodnim, aż do granicy z Wiewieckiem i następnie w kierunku południowym do drogi do Ińska do Starego Węgorzynka. Według podziału gruntów podczas separacji lat 30. XIX w., Pola Podlipieckie stanowiły okręg dworski Stare Węgorzynko, wyłączony z gminy miejskiej Węgorzyna. W 1854 r. miasto kupiło od panów von Borcke zabudowania i pałac w Starym Węgorzynku, a od wdowy Ester Veronica Josephy 20 morg z Węgorzyna A⁶.

W 1885 r. gmina miejska obejmowała powierzchnię 1486 ha, w tym pola stanowiły 910 ha, łąki 63 ha, a las miejski 218 ha. Pozostałą część powierzchni zajmowały zabudowania miejskie, drogi i inne⁷. Na początku XX w. powierzchnia gminy wzrosła do 1989 ha, ale według sprawozdania z 1930 r. miasto liczyło już 1727 ha. Zmiana ta wynikała z regulacji granic po zniesieniu okręgów dworskich w Prusach według ustawy z 1927 r.

⁵ Pastwiska i łąki podzielono według parytetu – mieszczanie po 3 morgi, współmieszczanie – 1,5 morgi, a mieszkańcy mający status ochronny – 3/4 morgi; Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej APSz), Akta miasta Węgorzyna (dalej AmW), sygn. 16 (brak paginacji).

⁶ H. Berghaus, *Landbuch des Herzogthums Stettin, von Kamin und Hinterpommern; oder des Verwaltungs-Bezirks der Königl. Regierung zu Stettin*. Th. 2, Bd. 7, Enthaltend den Kreis Regenwald, Berlin 1874, s. 143–145, 870–872.

⁷ „Gemeinde Lexikon. Pommern 1908”, s. 124–125. Według pomiaru z 1882 r. las miejski obejmował 225 ha, w tym 208 ha powierzchni leśnej; APSz, AmW, sygn. 15 (brak paginacji).

W 1932 r. gmina miejska Węgorzyno obejmowała miasto oraz osiedla Folwark Parafialny (Pfarrvorwerk), Gościśław (Riegbaum), Dworzec Węgorzyno (Bahnhof Wangerin), Leśnictwo Węgorzyno (Forsthaus Wangerin), Folwark Cegielnia (Vorwerk Ziegelei) i Kolonie Węgorzyno (Kolonie Wangerin)⁸.

Władze miejskie kierowały rozwojem przestrzennym Węgorzyna poprzez wydawanie zarządzeń budowlanych, zezwoleń budowlanych, a także przez inwestycje komunalne – budowę ulic, placów, urządzeń komunalnych. Przepisy budowlane w formie statutów miejscowych (Orts-Statut), uchwałała rada miejska, po przygotowaniu projektu przez magistrat i deputację budowlaną⁹.

Miasto było zobowiązane do utrzymywania infrastruktury komunalnej, w tym dróg i ulic, mostów, grobli itd. Część tych zadań wykonywali bezpośrednio mieszkańcy, posiadacze nieruchomości, wykonując szarwarki, nie tylko na ulicach przylegających do ich posesji, ale także do 1,5 mili od miasta¹⁰. W połowie XIX w. rozpoczął się proces brukowania placów i ulic, a także budowy chodników. W 1898 r. rada uchwaliła specjalny statut dotyczący brukowania i asfaltowania ulic, a także utrzymania chodników¹¹.

Budynki publiczne – ratusz, kościół i szkoła miały długoletnią metrykę. Kościół z XV w. wielokrotnie przebudowywano jeszcze w wieku XIX. Z kolei ratusz z czasów nowożytnych został już w 1804 r. uznany za zbyt mocno uszkodzony oraz wyeksploatowany i w miejsce starego podjęto decyzję o wzniesieniu nowego budynku. Jednak ze względu na wydarzenia wojenne do 1814 r. dotychczasowa siedziba władz nadal była użytkowana. Wówczas to władze budowlane uznały, iż budynek nie nadaje się do dalszej eksploatacji i nakazały jego rozbiórkę. Jednak starego ratusza nie wyburzono, ale obok niego wzniesiony został nowy budynek na potrzeby władz miejskich. Siedzibę znalazła w nim również szko-

⁸ „Heimatkalender für den Kreis Regenwalde“ 1931, s. 79; „Gemeinde Lexikon. Pommern 1932“, s. 62.

⁹ APSz, AmW, sygn. 50 (brak paginacji), 52 (brak paginacji).

¹⁰ Mieszkańcy byli zobowiązani nie tylko do utrzymania czystości ulic i dróg, ale też odśnieżania i udziału w budowie i konserwacji. W tych ostatnich sprawach zmiany nastąpiły w końcu XIX w., kiedy ulice i drogi zaczęli budować wyspecjalizowani przedsiębiorcy na zlecenie miasta; APSz, AmW, sygn. 29–31 (brak paginacji).

¹¹ Ortsstatut der Stadt Wangerin betreffend die Pflasterung, Regulierung des Strassenpflasters und die Anlegung, Verbesserung und Unterhaltung der Bürgersteige, Wangerin, 18.12.1898; APSz, AmW, sygn. 86 (brak paginacji).

ła miejska (1 klasa)¹². W 1867 r. „nowy” ratusz wymagał już remontu, co też uczyniono z czasem.

Z kolei dawny budynek ratusza w 1838 r. został poddany generalnemu remontowi i przebudowany na szkołę miejską. W 1857 r. został jednak wyburzony i na jego miejscu wybudowano nową szkołę miejską. Budynek ten funkcjonował bez zarzutu 50 lat, do początku XX w., kiedy okazał się zbyt mały na potrzeby edukacji miejscowych dzieci. Poza tym uznano, iż nie spełnia on współczesnych warunków sanitarnych. Z tego też względu podjęto decyzję o jego przebudowie. W latach 1902–1912 przebudowa szkoły kosztowała budżet miasta ponad 4000 marek¹³. W 1881 r. wybudowano z kolei szpital miejski¹⁴.

W Węgorzynie główny trzon zabudowy miejskiej stanowiły budynki mieszkalne, najczęściej o konstrukcji ryglowej i towarzyszące im zabudowania gospodarcze. Początek XIX w. nie był korzystny dla budownictwa w mieście. W 1821 r. w Węgorzynie były jedynie 124 domy mieszkalne, wobec 135 w końcu XVIII w. Jednak już w kilka lat później stan budownictwa poprawił się. W połowie XIX w. było już 200 domów mieszkalnych, by po pierwszej wojnie światowej przekroczyć 300 domów. Po 15 latach przybyło 60 kolejnych budynków mieszkalnych (patrz tab. nr 2). Wzrost ten nastąpił m.in. przez rozwój budownictwa stymulowany od końca XIX w., a zwłaszcza w latach 20. i 30. XX w. przez państwo, w ramach kolonizacji wewnętrznej i obrony niemieckiego wschodu. Zmieniła się również technika budowy, konstrukcja ryglowa w drugiej połowie XIX w. została zastąpiona budynkami murowanymi z cegły¹⁵.

Wzrost liczby budynków mieszkalnych widoczny był w rozwoju przestrzennym miasta. W 1828 r. rozpoczęto budowę kolonii w lesie miejskim na południe od folwarku Cegielnia. Wybudowano 5 zagród, w których osiedlono kolonistów przybyłych do miasta. Osiedle to obejmowało łącznie 131 mg (zabudowania, pola, łąki)¹⁶. W połowie XIX w. miasto wyraźnie dzieliło się na dwie części – zasadnicze miasto (Marktbezirk), oraz nowe miasto na zachód i północ w kierunku Runowa i Łobza. Z czasem przez Nowe Miasto została poprowadzona linia kolejowa od dworca

¹² H. Berghaus, *Landbuch...*, s. 150.

¹³ APSz, AmW, sygn. 34 (brak paginacji).

¹⁴ Landesarchiv Greifswald (dalej LAG), Rep. 38b Wangerin nr 180, k. 15.

¹⁵ J. Stanielewicz, *Kolonizacja wewnętrzna na Pomorzu Zachodnim 1919–1939*, Szczecin 1969.

¹⁶ Status mieszkańców Kolonii Węgorzyno ustalono w 1834 r. Osadnicy otrzymali swoje zagrody w wieczystą dzierżawę: H. Berghaus, *Landbuch...*, s. 140, 142.

w Runowie w kierunku Szczecinka. Poprowadzenie linii kolejowej od północnej strony miasta było dużym impulsem dla jego rozwoju w tym właśnie kierunku. Zlokalizowano tam m.in. młyny – spółdzielczy i Prillwitza, mleczarnie, a także nowe osiedla mieszkaniowe.

W pierwszych dziesięcioleciach XIX w. stan demograficzny ludności Węgorzyna w związku z wydarzeniami wojennymi i kryzysem gospodarczym spowodowanym wojną, utrzymywał się na poziomie 760–880 osób, a nawet z niewielką tendencją spadkową. Miasto zaliczało się do miast małych, a nawet karłowatych (Zwergstadt)¹⁷. W późniejszym okresie mimo dość dużego przyrostu (460% w latach 1812–1937), Węgorzyno zaliczane było nadal do miast małych.

Tabela nr 2. Ludność Węgorzyna i liczba budynków mieszkalnych w latach 1812–1937.

Lata	Mieszkańcy	Indeks łańcuchowy	Indeks pojedynczy	Domy mieszkalne
1812	765	100		
1814	760	99	99	
1821	885	116	116	124
1824	bd	bd	bd	142
1828	860	112	97	144
1834	1167	153	136	157
1837	1266	165	108	160
1840	1395	182	110	169
1843	1638	214	117	
1849	1962	256	120	
1852	2032	266	104	
1855	2226	291	110	210
1861	2397	313	108	
1864	2512	328	104	
1867	2412	315	96	228
1871	2611	341	108	
1885	2517	329	96	246
1895	2643	345	105	249
1908	2677	350	101	272
1925	2936	384	110	
1933	3272	428	111	
1937	3550	464	108	362

Źródło: H. Berghaus, *Landbuch...*, s. 158; JbdPP 1821, s. 78; JbdPP 1824, s. 59; JbdPP 1837, s. 6; JbdPP 1840, s. 10; JbdPP 1843, s. 10; JbdPP 1857, s. 167; JbdPP 1887, s. 109; *Die Staatskräfte der Preussischen Monarchie unter Friedrich Wilhelm III*, von Freiherrn Zeidlitz, Berlin 1828, Bd. II, s. 147; *Vergleichende Zusammenstellung der Einwohner-*

¹⁷ E. Włodarczyk, *Miasta zachodniopomorskie jako posiadacz...*, s. 49–61.

zahl der Städte des Preußischen Staates in den Jahren 1840–1855, „Archiv für Landeskunde der Preußischen Monarchie“, Bd. 4 (1856), s. 233; *Gemeinde Lexikon. Pommern 1888*, s. 86–87; *Gemeinde Lexikon. Pommern 1898*, s. 86–87; *Gemeinde Lexikon. Pommern 1908*, s. 124–125; *Gemeinde Lexikon. Pommern 1932*, s. 62; *Deutsche Städtebuch*, s. 259.

Zmiany w tym względzie nastąpiły na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XIX w., kiedy to w ciągu 6 lat liczba mieszkańców powiększyła się aż o 307 osób. W 1843 r. liczba osób zamieszkujących Węgorzyno wobec 1828 r. zwiększyła się już dwukrotnie (1638 mieszkańców), a w latach 1851–1852 r. przekroczyła 2000 osób. W drugiej połowie XIX w. liczba mieszkańców miasteczka już nie rosła tak dynamicznie, ale mimo to do 1895 r. wzrosła o kolejne 600 osób. Widoczne to jest szczególnie w latach 60. i 70. XIX w. Ten mniejszy wzrost wynikał z emigracji zamorskiej obywateli państwa pruskiego, która objęła Pomorze w latach 50–70. XIX w.¹⁸ Drugą przyczyną tej sytuacji była epidemia cholery w 1866 r.

Kolejnym problemem wpływającym na stan ludności w Węgorzynie był „ostflucht”, czyli emigracja mieszkańców prowincji wschodnich Prus do innych prowincji (Berlin, Nadrenia), lub krajów niemieckich, wchodzących w skład zjednoczonych Niemiec w 1871 r., gdzie były lepsze warunki pracy w rozwijającym się przemyśle i usługach. Zjawisko to widoczne było w końcu XIX w., a także w okresie międzywojennym XX w. Procesów tych nie zatrzymały działania władz państwowych w okresie republiki weimarskiej ani w czasach nazistowskich, choć w przypadku Węgorzyna przyrost naturalny, a także migracja ze wsi do miasta równoważyły odpływ ludności do wysoko uprzemysłowionych regionów Niemiec¹⁹.

Podstawą utrzymania mieszkańców miasta było rolnictwo i zajęcia okołorolnicze – usługi. Mieszkańcy miasta tworzyli w końcu XIX w. 598 gospodarstw domowych jedno- i więcej osobowych. W okresie międzywojennym XX w. liczba ta wzrosła aż do 940, choć w 1914 r. było ich tylko około 700, w tym 80 jednoosobowych²⁰.

¹⁸ B. Drewniak, *Emigracja z Pomorza Zachodniego 1816–1914*, Poznań 1966, s. 32, 49–56, 67–72, 77–83; K. Wajda, *Stosunki ludnościowe na ziemiach pomorskich w latach 1850–1914*, [w:] *Historia Pomorza*, t. IV (1850–1918), cz. 1, red. S. Salmonowicz, Toruń 2000, s. 80–81.

¹⁹ D. Szudra, *Ludność pruskiej prowincji Pomorze. Przemiany w ruchu naturalnym i migracyjnym w latach 1914–1939*, Szczecin 2005, passim. W latach 1905–1910 przyrost naturalny w Węgorzynie wynosił od 16 do 40 osób: LAG, Rep. 38b Wangerin nr 180, k. 8; nr 141, (brak paginacji).

²⁰ „Gemeinde Lexikon. Pommern 1898”, s. 86–87; „Gemeinde Lexikon. Pommern 1908”, s. 124–125; „Gemeinde Lexikon. Pommern 1932”, s. 62; LAG, Rep. 38b Wangerin nr 180, k. 7.

Rozwój infrastruktury komunalnej następował bardzo wolno od połowy XIX w. W pierwszej kolejności rozpoczęto brukowanie ulic i budowę chodników. W końcu XIX w. pojawiły się w mieście kolejne zdobycze cywilizacyjne – gaz, elektryczność, a także wodociągi i kanalizacja.

Gazownia powstała w 1906 r. Wybudowała ją Firma Franck z Bremy. Uroczyste otwarcie nastąpiło 10 listopada. Zakład zlokalizowano przy Szosie Runowskiej około 1 km od centrum miasta. W pierwszym roku działania zakładu, wybudowano 52 lampy uliczne gazowe, a także podłączono 125 gospodarstw domowych i zakładów do sieci gazowej. W 1909 r. gazownia wyprodukowała 129211 m³ gazu, a także jako produkcję uboczną 107 ton koksu i 127 ton smoły i innych produktów chemicznych powstałych z rektyfikacji węgla kamiennego. W tym czasie do sieci było podłączonych: 52 lampy uliczne, 540 lamp w mieszkaniach, budynkach publicznych i przemysłowych, 64 kuchnie gazowe, 2 silniki gazowe oraz jeden piec²¹. Gazownia stanowiła dochodowy zakład komunalny, który przekazywał po odliczeniu kosztów utrzymania (21 tys. RM), jeszcze 3500 marek dochodu do kasy miejskiej.

Wraz z gazyfikacją miasta wybudowano również wodociągi i kanalizację. Z kolei powszechna elektryfikacja została przeprowadzona w latach 20. XX w., choć już przed pierwszą wojną światową działały w Węgorzynie urządzenia elektryczne. Początkowo prąd dostarczany był z Łobza (od 1901 r.), a od 1914 r. miasto włączono do sieci przesyłowej zasilanej z elektrowni w Maszewie²².

W drugiej połowie XIX w. do Węgorzyna dotarł ruch gimnastyczny i turystyczny. Nad jeziorem Węgorzyńskim w końcu XIX w. wybudowane zostały przez mistrza ciesielskiego Augusta Piepenburga łazienki kąpielowe. Miasto zatrudniło też specjalnego pracownika – administratora kąpieliska, który zajmował się jego utrzymaniem w czasie lata oraz konserwacją poza sezonem²³. Szybko okazało się, że kąpielisko było zbyt małe, toteż powołano towarzystwo kąpielowe oraz wybudowano nowe kąpielisko z 12 przebieralniami. Jednakże i ten obiekt w latach 30. XX w.

²¹ LAG, Rep. 38b Wangerin nr 141, k. 13v–14; nr 180, k. 29–30. w 1912 r. do gazowni w Węgorzynie podłączono osiedle kolejowe i stację w Runowie Pomorskim: APSz, AmW, sygn. 22, k. 28–30; sygn. 24 (passim).

²² APSz, Starostwo Powiatowe w Łobzie (dalej SPwŁ), sygn. 353 (passim). Zob. P. Gut, *Rozwój energetyki na Pomorzu w latach 1880–1945*, „Przegląd Zachodniopomorski” 2016, z. 3, s. 43–65.

²³ APSz, Rejencja Szczecińska (dalej RS), sygn. I/3693 (brak paginacji).

okazał się zbyt mały na potrzeby lokalnej społeczności i przybywających turystów. W 1938 r. burmistrz Voss podjął decyzję o wybudowaniu kolejnego obiektu wraz z infrastrukturą turystyczno-spacerową, którą stanowiła promenada nad jeziorem. W 1939 r. nowe kąpielisko miejskie odwiedziło aż 12 tysięcy osób²⁴.

Bezpieczeństwo pożarowe w mieście w pierwszej połowie XIX w. opierało się nadal na obowiązku pomocy wszystkich mieszkańców w razie zaistnienia takiej sytuacji lub zagrożenia. Zabezpieczenie przeciwpożarowe i zasady postępowania mieszkańców miasta w przypadku zagrożenia pożarowego regulował policyjny statut przeciwpożarowy (*Orts-Gesetz über das Feuerlöschwesen der Stadt Wangerin nebst Orts-Polizei-Verordnung*)²⁵.

W II połowie XIX w. pojawiła się wyspecjalizowana służba – Ochotnicza Straż Pożarna w Węgrzynie (*Freiwillige Feuerwehr in Wangerin*), założona w 1889 r.²⁶. Zgodnie ze statutem z 1890 r., oraz przepisami starosty reskiego z 1889 r., jednostka ta miała obowiązek prowadzić akcje ratunkowe (pożarowe) w mieście i w najbliższej okolicy (do 8 km). Jej członkiem mógł zostać każdy mężczyzna, który odbył 2-letnią służbę wojskową i odznaczał się dobrym stanem zdrowia²⁷. Strażą pożarną kierował zarząd składający się z komendanta, jego zastępcy, ogniomistrza, skarbnika i sekretarza²⁸. OSP była kontrolowana przez deputację bezpieczeństwa przeciwpożarowego (*Feuersicherheitsdeputation*)²⁹.

Wraz ze statutem, w 1890 r. wydana została specjalna instrukcja służbowa o postępowaniu strażaków podczas ćwiczeń i akcji bojowych (*Spezielle Dienstordnung des freiwilligen Feuerwehr Vereins zu Wangerin*). Według jej postanowień co dwa tygodnie członkowie OSP, odbywali ćwiczenia praktyczne w obsłudze wozu strażackiego i sprzętu przeciwpożarowego.

²⁴ F. Brehmer, *Badeleben im Wandel der Zeiten in Wangerin*, „Heimatkalender für den Kreis Regenwalde“ 1941, s. 101–102.

²⁵ APSz, AmW, sygn. 86 (brak paginacji).

²⁶ Statut, der allgemeine und spezielle Dienstordnung des freiwilligen Feuerwehr Vereins zu Wangerin, Wangerin 1890, druk w: APSz, AmW, sygn. 86 (brak paginacji).

²⁷ Ponadto członkowie zobowiązani byli do opłaty wpisowej 1,5 marki i składki miesięcznej w wysokości 25 pfenigów.

²⁸ W 1890 r. w skład zarządu OSP wchodził: A. Koepsel, E. Galuschki, F. Prochnow, C. Kuppermann, W. Schneider; Statut, der allgemeine und spezielle Dienstordnung des freiwilligen Feuerwehr Vereins..., s. 15.

²⁹ APSz, AmW, sygn. 86 (brak paginacji).

Gospodarka (rolnictwo, rzemiosło i przemysł, handel i komunikacja)

Węgorzyno w XIX i pierwszej połowie XX w. zaliczane było do miast małych. Podstawą utrzymania społeczeństwa było rolnictwo i usługi z nim związane lub przetwórstwo płodów rolnych. Edward Włodarczyk w 1993 r. zaliczył to miasto do ośrodków o całkowitej agraryzacji³⁰. Według spisu z 1867 r. w mieście działało 56 rolników miejskich, 145 rzemieślników, 37 kupców i sklepikarzy, 5 karczmarzy (oberżystów). Pola leżące w granicach gminy podzielone były między 290 właścicieli, z czego 234 traktowało swoje działki rolnicze jako dodatkowe źródło dochodu³¹.

Pola miejskie, dzieliły się podobnie jak w okresie nowożytnym na 3 zasadnicze niwy. Ponadto mieszczanie mieli nadal prawo do wypasu zwierząt w lesie miejskim. Folwark parafialny położony przy drodze do Ińska stanowił dzierżawę, za którą miejscowa parafia otrzymywała czynsz. Podobnie było z folwarkiem kamery miejskiej. W latach 1838–1941 dokonano separacji gruntów na wspomnianych niwach i podzielono wspólnoty gminne³². W okresie międzywojennym XX w., 5 właścicieli – mieszczan-rolników posiadało gospodarstwa o powierzchni większej niż 20 ha. Areal ziemi ornej i pastwisk wynosił 790 ha³³.

Rolnictwo opierało się w XIX w. już na płodozmianie. Podstawą produkcji rolnej była uprawa zbóż i roślin okopowych, zwłaszcza ziemniaków. Ponadto mieszczanie nadal posiadali duże pogłównia zwierząt hodowlanych. W 1908 r. było to 214 koni, 501 sztuk bydła i krów, 150 owiec, 1397 sztuk trzody chlewnej, 455 kóz, 28850 sztuk drobiu oraz 73 ule³⁴.

Na bezpośrednie potrzeby rolnictwa, oraz przerobu produkcji rolnej nie tylko miejskich rolników, działały w Węgorzynie dwa młyny. Pierwszy z nich Prillwitz Mühle położony był przy ulicy Runowskiej (Ruhno-

³⁰ E. Włodarczyk, *Miasta zachodniopomorskie jako posiadacz...*, s. 61.

³¹ H. Berghaus, *Landbuch...*, s. 149. W 1908 r. w Węgorzynie mieszkało 67 gospodarzy-rolników: „Adressbuch der Stadt Wangerin 1908”, Wangerin 1908, passim.

³² APSz, AmW, sygn. 16 (brak paginacji).

³³ W 1939 r. Ernest Petermann posiadał 27 ha; Erich Roesler – 51 ha (folwark parafii); August Ziemann – 25 ha (dzierżawa folwarku miejskiego); Wilhelm Ruenger – 20 ha i Herta Thiele – 91 ha: „Landwirtschaftliches Adressbuch der Provinz Pommern”, Leipzig 1939, s. 207; „Landwirtschaftliche Güter-Adressbücher”, Bd. I: „Pommern”, Leipzig 1929, s. 254.

³⁴ LAG, Rep. 38b Wangerin nr 180, k. 7–8. Z kolei w sprawozdaniu za rok 1909/1910 burmistrz wymienił, iż mieszczanie posiadają 218 koni, 1535 sztuk trzody chlewnej, 133 owce i 462 woły i 387 krów: tamże, nr 141, k. 6.

werstrasse), drugi Vereins Mühle natomiast przy dzisiejszej ul. Jagiellońskiej (Gerdshagnestrasse), tuż przy linii kolejowej do Szczecinka. W pobliżu wybudowana została też mleczarnia. Poza tym w pobliskim Połchowie założono również gorzelnię i mleczarnię spółdzielczą³⁵. W samym Węgorzynie działała też fabryka sprzętu rolniczego.

Węgorzyno ponadto stanowiło regionalne centrum dla wielkich właścicieli ziemskich z południowej części powiatu reskiego, a także powiatów szadzkiego i drawskiego. Właśnie tu w 1854 r. powołali oni Towarzystwo Wielkiej Własności Ziemskiej w Węgorzynie (Grossgrundbesitzer-Verein Wangerin), do którego z czasem przystąpili również niektórzy mieszczanie-rolnicy. W 1931 r. stowarzyszenie to stanowiło jedno z 16 mu podobnych organizacji rolniczych w powiecie reskim³⁶.

Uzupełnieniem gospodarki rolnej, a jednocześnie ważnym elementem gospodarki w mieście było leśnictwo i rybołówstwo, które skupiało się głównie w obrębie okolicznych jezior. Dochody z leśnictwa bezpośrednio zasilają kasę miejską. Magistrat prowadził pod nadzorem władz państwowych planową gospodarkę leśną: wycinkę i sprzedaż drewna, a także runa leśnego i wypas zwierząt gospodarskich w lesie. Drewno sprzedawane było w formie przetargów ogłaszanych w magistracie i w prasie lokalnej. Z ponad 200 ha lasu, władze miejskie rocznie uzyskiwały nawet 1400 talarów zysku (1869 r.), czy w latach 1905–1908 od 7300 do 8700 marek³⁷.

W XIX i XX w. Węgorzyno, podobnie jak wiele innych miast pomorskich jedynie w niewielkim stopniu uczestniczyło w rozwoju przemysłu. Podstawą produkcji były niewielkie zakłady rzemieślnicze. Choć reformy Steina-Hardenberga (1807–1815), zniosły przymus cechowy i wprowadziły wolność wykonywania zawodu, to w Węgorzynie nie zniknęła struktura cechowa produkcji rzemieślniczej. W XIX i początkach XX w. (do 1933 r.),

³⁵ W 1908 r. właścicielem młyna Prillwitz był Max Prillwitz, który w 1913 r. wybudował w miejsce dotychczasowego zakładu nowoczesny przemysłowy młyn mechaniczny. Budynek młyna Prillwitza spłonął w 2006 r.: APSz, Cechy miasta Węgorzyno (dalej CmW), sygn. 10 (brak paginacji); Genoss-Brenn und Staerkefabrik Polchow: „Pommersches Güter Adressbuch“, Stettin 1905, s. 70–71.

³⁶ Przewodniczącym towarzystwa rolniczego w 1930 r. był właściciel dóbr rycerskich von Dewitz z Węgorzyna; Loerbrocks, *Das landwirtschaftliche Vereinswesen im Kreis Regenwalde*, „Heimatkalender für den Kreis Regenwalde“ 1931, s. 54.

³⁷ Przetargi na drewno ogłaszano na pewno od 1852 r. Ogłoszenia ukazywały się m.in. w „Saatziger Kreisblatt“ (nr 59 z 23 maja 1868 r.) czy „Kreisblatt für den Kreis Regenwalde“ (nr 14 z 17 lutego 1869); APSz, AmW, sygn. 13 (Brak paginacji), 15 (brak paginacji); LAG, Rep. 38b Wangerin nr 180, k. 9v–10v.

większość cechów stanowiła dobrowolne korporacje zawodowe. Jedynie niektóre zawody od 1899 r. – fryzjerzy (golibrody) i perukarze, a także rzeźnicy mieli obowiązek zrzeszania się³⁸.

Oprócz ustawodawstwa państwowego i regionalnego dotyczącego przemysłu i rzemiosła czy też handlu, powiatowe i miejskie władze policyjne (starosta, burmistrz) wydały zarządzenia administracyjne o działaniu poszczególnych zawodów i branż, np. fryzjerów³⁹. Poza tym władze miejskie regulowały często ceny i opłaty za działalność rzemieślniczą i handlową, np. w 1931 r. Rada Miejska uchwaliła nowe stawki podatku piwnego (Biersteuerordnung)⁴⁰.

W Węgorzynie w XIX w. działały cechy: młynarzy (utworzony w 1880 r.), piekarzy, bednarzy, siodlarzy i tapicerów, stolarzy, szewców i pantoflarzy, krawców, kowali i ślusarzy. Ponadto część rzemieślników była zrzeszona w korporacjach w innych miejscowościach, np. rymarze należeli do cechu w Łobzie⁴¹. Te organizacje zawodowe działały w oparciu o statuty. Według nich cechem kierował zarząd, na którego czele stał nadmajster. W skład zarządu wchodziło 2–4 mistrzów (pisarz, skarbnik, zastępca nadmajstra), a także przedstawiciel magistratu⁴². Z kolei liczba członków cechów wahała się od kilku do kilkunastu mistrzów, np. cech szewców liczył w 1928 r. 12 członków, a cech kowali i ślusarzy 21 członków⁴³.

W latach 1899–1900 wszystkie cechy działające w Węgorzynie, jak i w całym Niemczech przeprowadziły weryfikacje swoich statutów. Wiązało się to z nową ustawą o rzemiośle z 1897 r. Jednocześnie zebrania walne niektórych cechów podjęły decyzję o łączeniu się z innymi branżami w cechy zbiorcze lub też cechy powiatowe dla danej branży. W Węgorzynie powołany został w 1899 r. Cech Kowali, Ślusarzy, Kowali Miedzi i Blacharzy. Obejmował on swoim działaniem nie tylko miasto, ale również

³⁸ W 1899 r. fryzjerzy z powiatu reskiego, w tym z Węgorzyna powołali cech powiatowy z siedzibą w Łobzie: APSz, AmW, sygn. 51, k. 1–14.

³⁹ APSz, AmW, sygn. 51, k. 15–18.

⁴⁰ Tamże, sygn. 86 (brak paginacji).

⁴¹ APSz, CmW, sygn. 3.

⁴² Protokół wyborów walnego zgromadzenia Cechu Krawców w Węgorzynie z 26 czerwca 1926 r.: APSz, CmW, sygn. 56, k. 61.

⁴³ APSz, SPwŁ, sygn. 346, k. 19; sygn. 348, k. 17.

cały południowy fragment powiatu reskiego łącznie z Łobzem. Z kolei cech bednarzy i kołodziejów działał w okręgu 10 km od miasta⁴⁴.

Kolejne zmiany w organizacji cechowej wprowadzono w czasach nazistowskich. Jedną z nich był przymus cechowy (1933 r.), a następnie likwidacja dotychczasowej organizacji cechów i wprowadzenie jednolitej struktury dla wszystkich branż, które podporządkowano nadzorowi partii nazistowskiej⁴⁵. Powołano wówczas Powiatową Izbę Rzemiosła (Kreishandwerkskammer) z siedzibą w Łobzie, kierowaną przez powiatowego kierownika rzemiosła (Kreishandwerksführer). Do tej organizacji przystąpić musieli wszyscy rzemieślnicy działający w całym powiecie reskim, w tym też w Węgorzynie⁴⁶.

Handel w Węgorzynie w XIX w. odbywał się przede wszystkim podczas periodycznych targów (2 razy w tygodniu), a także jarmarków. Było ich nadal 5 w ciągu roku i były to imprezy łączone – jarmarki kramarskie połączone z bydłecymi i końskimi, a także lnianymi (7–8 marca, 2–3 maja, 4 lipca, 3–4 października, 5–6 grudnia). Przybywali na nie kupcy z wielu miast Pomorza Środkowego i Nowej Marchii⁴⁷. Jeszcze w XX w., takie cykliczne imprezy handlowe odbywały się trzy razy w roku w Węgorzynie⁴⁸.

Ponadto część kramarzy, kupców i rzemieślników prowadziło handel również w swoich składach i warsztatach. W XIX w. wiele z nich przekształciło się w sklepy i domy handlowe. Niektóre z zakładów handlowych posiadały charakter salonów, np. mody, a sprzedawane w nich ar-

⁴⁴ Zmieniono również statut cechu szewców w Węgorzynie. W 1928 r. wszystkie cechy ponownie dokonały rewizji swoich statutów, dostosowując je do kolejnych zmian w ustroju gospodarczym Niemiec: APSz, SPwŁ, sygn. 348, k. 1–8; sygn. 346, k. 1–8; APSz, CmW, sygn. 50 (statut Cechu Kołodziejów i Bednarzy w Węgorzynie z 1899 r.). Innym przykładem korporacji łączonej, działającej w Węgorzynie może być Cech Stolarzy, Szklarzy, Tokarzy, Siodlarzy i Tapicerów, który powstał prawdopodobnie w 1899 r., a na pewno działał w latach 30. XX w.: APSz, CmW, sygn. 5.

⁴⁵ APSz, SPwŁ, sygn. 348, k. 23–32.

⁴⁶ APSz, CmW, sygn. 10.

⁴⁷ APSz, RS, sygn. I/3694 (brak paginacji); H. Berghaus, *Landbuch...*, s. 153.

⁴⁸ W 1924 r. jarmarki w Węgorzynie odbyły się w terminach 19–20 marca, 22–23 października i 19 grudnia. Identyczne dni ustalono dla 1931 r. Imprezy marcowe i październikowe były to jarmarki kramarskie i na bydło i konie, a w grudniu odbywał się wyłącznie jarmark kramarski; *Verzeichnis der Messen und Märkte*, „Heimatkalendar für den Kreis Regenwalde“ 1924, s. 81; *Verzeichnis der Messen und Märkte der Provinz Pommern*, „Heimatkalendar für den Kreis Regenwalde“ 1931, s. 74.

tykuły odpowiadały kierunkom aktualnego stylu, m.in. sklep H. Röhl⁴⁹. Mięso sprzedawali rzeźnicy w swoich sklepach, a także na tzw. Wolnej Jatce (Freibank), którą urządzano w Remizie Strażackiej przy ul. Szkolnej (Schulstrasse). W drugiej połowie XIX w. wprowadzono obowiązek badania mięsa⁵⁰.

W okresie międzywojennym XX w., w Węgorzynie działały sklepy: z tekstyliami i obuwiem (H. Röhl, Geschwister Kunz, Friedrich Witzke, F Beyer), materiałami elektrycznymi (Fritz Köbke, Arnold Kath), a także księgarnia (M. Balzer), zegarmistrz – złotnik (Fritz Krüger), optyk (Paul Streich), wypożyczalnia samochodów osobowych (Gallbrecht & Papstein)⁵¹. Ponadto znajdowały się magazyny zbożowe i towarów rolniczych (Gerhard Kammerau), ogrodnicze (Gustav Rüniger)⁵², a także budowlane (Hermann Kohl) i in.⁵³.

W drugiej połowie XIX w. pojawiły się też w Węgorzynie towarzystwa ubezpieczeniowe i banki. W 1857 r. w mieście działało sześciu agentów firm ubezpieczeniowych. Byli to: kupiec Schultz, rentier Titel, aptekarz Benoit, nauczyciel Neumann, a także rzemieślnicy – cieśla Petermann i stolarz Grunke⁵⁴.

Kolejnym elementem rozwoju gospodarczego był udział mieszkańców miasta w tworzeniu i działaniu Powiatowej Kasy Oszczędności, którą założono w Łobzie⁵⁵. Początkowo jej zadaniem była edukacja najuboższych grup społecznych (robotników dniówkowych), w zakresie oszczędzania skromnych dochodów, (by w czasach bezrobocia posiadali oni środki na utrzymanie). Z czasem kasa stała się bankiem oferującym kredyty i różne formy oszczędzania oraz prowadzenie kont bieżących. Władze miejskie oprócz udziału w kasie powiatowej powołały własną Miejską

⁴⁹ Sklep H. Röhl prowadził m.in. sprzedaż mundurów i dodatków do mundurów partyjnych NSDAP i innych organizacji nazistowskich; „Heimatkalendar für den Kreis Regenwalde“ 1935 (dodatek reklamowy).

⁵⁰ Miasto w latach 1904–1910 planowało budowę rzeźni miejskiej, aby mięso było preparowane i magazynowane w nowoczesnych warunkach. Jednakże projekt ten nie został zrealizowany; APSz, AmW, sygn. 26. Freibankordnung z 8 października 1908 r.: APSz, AmW, sygn. 86 (brak paginacji).

⁵¹ „Heimatkalendar für den Kreis Regenwalde“ 1935 (dodatek reklamowy).

⁵² „Heimatkalendar für den Kreis Regenwalde“ 1941, s. 155.

⁵³ „Heimatkalendar für den Kreis Regenwalde“ 1934, s. 89; „Heimatkalendar für den Kreis Regenwalde“ 1941, s. 155.

⁵⁴ „Jahrbuch der Provinz Pommern“ (dalej JbdPP) 1857, s. 168.

⁵⁵ JbdPP 1857, s. 192.

Kasę Oszczędności w Węgorzynie (Sparkasse der Stadt Wangerin). Podstawą jej działania był statut (Satzung für die Stadt Sparkasse zu Wangerin), uchwalony przez radę miejską, a także instrukcja czynności kierownika kasy (Geschäftsanweisung für den Leiter der Sparkasse), przygotowana przez zarząd kasy, powoływany przez radę i magistrat⁵⁶. Placówka ta była zasłużona dla miejscowego rozwoju gospodarczego i infrastruktury komunalnej, stanowiąc jedną z instytucji kredytujących te przedsięwzięcia⁵⁷. W 1909 r. w depozytach kasy oszczędności zgromadzonych było 66 tys. marek i w ciągu jednego roku mieszkańcy miasta złożyli w niej kolejne 6 tys. marek gotówką⁵⁸.

Oprócz kasy oszczędności, powstał w mieście z inicjatywy rolników i drobnych wytwórców Bank Spółdzielczy (Genossenschaftsbank Wangerin e. G.m.b.H.). Jego zadaniem było udzielanie kredytów dla rolnictwa i rzemiosła na rozwój produkcji. Prowadził on także szeroko zakrojone usługi finansowe dla ludności, w tym przekazy gotówkowe na dalekie odległości, oraz obrót papierami wartościowymi⁵⁹.

Rozwój gospodarczy Węgorzyna w XIX i XX w. nierozzerwalnie łączy się z postępowaniem w zakresie komunikacji. W latach 20. XIX w. władze pruskie na Pomorzu, rozpoczęły inwestycje drogowe. Dotychczasowe szlaki, często nieutwardzone, postanowiono wybrukować, a także w wielu miejscach poszerzyć. W 1834 r. rozpoczęły się prace nad budową drogi ze Stargardu do Drawska Pomorskiego i Szczecinka przez Chociwel i Węgorzyno. Budowa była finansowana ze środków królewskich, a także kasy stanów pomorskich. Inwestycja ta trwała 20 lat i zakończona została dopiero w 1853 r., choć już od 1843 r. Węgorzyno posiadało dogodne połączenie drogowe ze Stargardem. W kolejnych latach brukowano kolejne drogi, a intensyfikacja tych prac nastąpiła po 1871 r., kiedy Niemcy otrzymały dużą kontrybucję od Francji.

Rewolucyjną zmianą w komunikacji Węgorzyna była budowa pierwszej wschodnio-pomorskiej linii kolejowej ze Stargardu w kierunku

⁵⁶ APSz, AmW, sygn. 86 (brak paginacji). W 1927 r. bank ten posiadał wkłady, papiery wartościowe i inne aktywa na sumę 221 tys. marek. Kasa reklamowała się m.in. w kalendarzu powiatowym, a także w miejscowych gazetach; APSz, RS I/3693 (brak paginacji); „Heimatkalendar für den Kreis Regenwalde“ 1941, s. 140.

⁵⁷ W 1939 r. ukończono budowę nowej siedziby kasy miejskiej, dzisiejszy budynek banku spółdzielczego: „Heimatkalendar für den Kreis Regenwalde“ 1941, s. 140.

⁵⁸ LAG, Rep. 38b Wangerin nr 141, k. 16.

⁵⁹ „Heimatkalendar für den Kreis Regenwalde“ 1934, s. 91; „Heimatkalendar für den Kreis Regenwalde“ 1941, s. 155.

ku Koszalina i Kołobrzegu i następnie dalej do Słupska i Gdańska. Prace rozpoczęły się w połowie lat 50. XIX w. Linia została przeprowadzona w pobliżu Węgorzyna na zachód od miasta, przecinała szosę do Runowa. W tym miejscu została zbudowana stacja kolejowa, która otrzymała nazwę Węgorzyno. Oficjalne otwarcie połączenia Stargard-Koszalin przez Węgorzyno nastąpiło 1 lipca 1859 r. W ten sposób mieszkańcy miasta otrzymali możliwość szybkiego połączenia ze Szczecinem, a nawet Berlinem.

Budowa linii kolejowej do Koszalina nie była jedyną inwestycją kolejową w Węgorzynie. W kilka lat później podjęto prace nad budową szlaku kolejowego do Prus Zachodnich przez Drawsko Pomorskie, Szczecinek do Chojnic i dalej do Tczewa i Gdańska. Postanowiono, iż nowa droga kolejowa rozpoczynać się będzie właśnie od stacji Węgorzyno i zostanie poprowadzona na północ od miasta w kierunku wschodnim. Nowa linia otwarta została w 1873 r. Wybudowano wówczas nową stację kolejową na północno-zachodnim skraju jeziora Węgorzyńskiego przy drodze do Łobza (5 min. pieszo od miasta). Otrzymała ona nazwę Węgorzyno, a dotychczasowa stacja o tej nazwie przy linii Stargard-Koszalin została przemianowana na Runowo Pomorskie (Ruhnow)⁶⁰.

Z komunikacją, transportem i podróżami wiązał się problem rozwoju miejsc noclegowych w Węgorzynie. W XVIII w. był to tylko jeden zajazd. W XIX w. ich liczba wzrosła do dwóch, a w końcu XIX w. były w miasteczku już 3 hotele, a także 6 restauracji. Najbardziej znanymi były: Hotel Stettiner Hof, a także Jahns Hotel⁶¹.

Sprawy wyznaniowe

W XIX i XX w. Węgorzyno w dużej części pozostawało nadal miastem jednolitym wyznaniowo (tabela nr 3), choć w początkach omawianego okresu społeczność żydowska stanowiła dość poważny odsetek mieszkańców (8%). Jednak z czasem najważniejszym wyznaniem stali się ewangelicy. W 1925 r. stanowili już 96% mieszkańców miasta.

⁶⁰ APSz, RS, sygn. I/5498–5499 (passim). APSz, AmW, sygn. 17 (brak paginacji – opis stacji z 21 lipca 1903 r.).

⁶¹ „Heimatkalender für den Kreis Regenwalde“ 1941, s. 155.

Tabela nr 3. Podział ludności Węgorzyna w XIX i XX w. ze względu na wyznanie

Lata	Ewangelicy	Katolicy	Żydzi	Inni
1812	bd	bd	61	bd
1831	bd	bd	72	bd
1852	bd	bd	105	bd
1867	bd	bd	114	bd
1871	bd	bd	110	bd
1885	2391	8	100	19
1895	2527	14	74	28
1905*	2562	6	50	59
1925	2824	7	15	bd

Źródło: „Gemeinde Lexikon. Pommern 1888“, s. 86–87; „Gemeinde Lexikon. Pommern 1898“, s. 86–87; „Gemeinde Lexikon. Pommern 1908“, s. 124–125; „Gemeinde Lexikon. Pommern 1932“, s. 62; *Deutsche Städtebuch*, s. 260.

Miejscowa parafia ewangelicka nadal znajdowała się pod wspólnym patronatem magistratu, w imieniu miejscowej społeczności miejskiej, a także miejscowych wielkich właścicieli ziemskich: von Loeper, von Borcke, a nawet von Puttkammer z Pęczyna⁶². Parafia obejmowała swoim zasięgiem miasto, a także wieś – majątek Połchowo, gdzie zlokalizowany był kościół filialny.

Pastorem od 1803 r. w Węgorzynie był Gottfried Neumann, a następnie od 1820 r. Friedrich Ludwig Gottlieb Thebesius. Pełnił on również funkcję inspektora szkolnego, a także czasowo superintendenta synodu łobeskiego do 1840 r.⁶³. W latach 50. XIX w. pastor Gustav Lenz, pełniący również obowiązki superintendenta synodu w sprawach parafii w Węgorzynie, miał do pomocy pastora – diakona Brenske. Ten ostatni piastował również stanowisko rektora szkoły miejskiej. Kolejnym diako-

* Według sprawozdania burmistrza za 1905 r. w mieście było 2464 ewangelików, 6 katolików, 50 Żydów i 38 wyznawców innych religii; LAG, Rep. 38b Wangerin nr 180, k. 7.

⁶² JbdPP 1821, s. 117. W 1843 r. powstał problem natury moralno-wyznaniowej, kiedy właścicielem dóbr ziemskich Węgorzyna A i Starego Węgorzyna oraz Połchowo B został Żyd. Wówczas to funkcję patrona parafii i kościoła w Węgorzynie w imieniu wspomnianych majątków spełniała Rejencja w Szczecinie; JbdPP 1843, s. 101.

⁶³ JbdPP 1824, s. 87; JbdPP 1828, s. 100. Również kolejny pastor z Węgorzyna C.D. Oelgarthe był superintendentem miejscowego synodu do 1845 r.. Kolejnym proboszczem z Węgorzyna pełniącym również funkcję superintendenta był pastor Gottlob Heinrich Koerner w latach 1885–1913; JbdPP 1840, s. 100; JbdPP 1843, s. 100; JbdPP 1846, s. 102; JbdPP 1887, s. 584–585; H. Moderow, *Die Evangelischen Geistlichen Pommerns von der Reformation bis zur Gegenwart*. Teil I: *Der Regierungsbezirk Stettin*, Stettin, 1903, s. 292.

nem był Gottlob Heinrich Koerner⁶⁴. Ponadto w tym czasie w parafii zatrudnionych było dwóch zakrystianów, w tym jeden w Połchowie (gdzie był tamtejszym nauczycielem), a także kantor.

Pewne zmiany nastąpiły w pierwszej połowie lat 70. XIX w., i wiązały się z procesem rozdziału kościoła i państwa, zwanego w historiografii „kulturkampfem”. Miejscowy pastor stracił funkcję inspektora szkolnego i prawo do nadzoru nad szkołą miejską, a urząd parafialny przestał spełniać rolę instytucji rejestrującej ruch naturalny ludności⁶⁵.

Świątynia w XIX i XX w. ulegała kolejnym przebudowom. W latach 1851, 1869 i 1871 ponownie odlane zostały 3 dzwony, z których dwa największe w 1917 r. zostały oddane na cele wojenne (805 kg)⁶⁶.

Spółceństwo ewangelickie oprócz udziału w życiu parafii w XIX w. miało możliwość rozwijania swoich religijnych aspiracji w stowarzyszeniach religijnych. Jednym z nich było Towarzystwo Biblijne (Bibel Verein), utworzone w 1816 r. Jego oddział już przed 1850 rokiem działał w Węgorzynie⁶⁷. W 1852 r. utworzone zostało z kolei Ewangelickie Towarzystwo Młodzieży (Evangelischer Junglingsverein in Wangerin). Kierował nim zawsze miejscowy pastor⁶⁸.

W mieście rozwijała się również społeczność żydowska. Jej przedstawiciele osiedlili się w Węgorzynie w XVIII w. W 1782 r. teren Węgorzyna zamieszkiwało 24 przedstawiciele tej społeczności, a w 1794 r. już 30⁶⁹. Wśród tej społeczności wyróżniała się rodzina Josephy. Jej członkowie zajmowali się handlem. Siegfried Julius Josephy, mieszczanin i kupiec z Węgorzyna, bohater wojny 1813 r., odznaczony okolicznościowym medalem

⁶⁴ JbdPP 1857, s. 369; H. Moderow, *Die Evangelischen Geistlichen Pommerns...*, s. 292.

⁶⁵ M. Szukała, *Powstanie, organizacja i działalność urzędów stanu cywilnego w okręgach wiejskich na Pomorzu w latach 1874–1945*, [w:] *Dzieje wsi pomorskiej*. II Międzynarodowa Konferencja Naukowa. Włocibórz 23–24 maja 2003, red. R. Gaziński, A. Chludziński, Dygwo-Szczecin 2003, s. 49–50.

⁶⁶ [Anonim], *Die Wangeriner Kirche*, „Heimatkalender für den Kreis Regenwalde“ 1924, s. 31.

⁶⁷ H. Heyden, *Kirchengeschichte von Pommern*, Stettin 1937, Bd. II, s. 276–277.

⁶⁸ Stowarzyszenie to w czasach wilhelmińskich często występowało o dotacje na działalność w ramach państwowej pomocy dla trudnej młodzieży: APSz, AmW, sygn. 40, k. 102–103.

⁶⁹ L.W. Brüggemann, *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Königlich Preussischen Herzogthums Vor- und Hinter- Pommern, Stettin 1779–1784*, Th. 2, Bd. 1, s. LXXX-VII-XCV; *Deutsche Staedtebuch*, hsrsg. von E. Keyser, Bd. I, Berlin 1939, s. 260.

wojny wyzwolenczej, w latach 20. XIX w. został współwłaścicielem dużego wydawnictwa gazet i książek w Berlinie⁷⁰.

Gmina żydowska posiadała swój własny statut organizacyjny i majątek⁷¹. W 1834 r. wybudowana została synagoga, kilkadziesiąt metrów od głównej dziś ulicy miasta – ul. Grunwaldzkiej (Oberlangestrasse), a także cmentarz przy dzisiejszej ul. Zielonej (Unraustrasse). W 1841 r. budynek świątyni został rozbudowany⁷².

Jednak w końcu XIX w. ludność żydowska zaczęła emigrować z Węgorzyna i gmina zaczęła się gwałtownie zmniejszać (patrz tabela nr 3), w 1925 r. liczyła jedynie 15 osób. Brakowało w niej członków, czego skutkiem był brak możliwości przeprowadzania obrzędów religijnych. Z tego też względu połączono ją z gminą w Łobzie w 1926 r., a następnie w Świdwinie w 1934 r.⁷³.

W czasach nazistowskich ta niewielka grupa narodowo-religijna została poddana szykanom, a następnie eksterminacji. W 1935 r. miejscowa organizacja partyjna NSDAP urządziła pogrom małżeństw mieszanych, a w 1940 r. pozostali Żydzi zostali deportowani do Szczecina, a stamtąd do Majdanka⁷⁴. Synagoga została w 1936 r. sprzedana przez gminę, a następnie zburzona⁷⁵.

Działania nazistów wobec ludności żydowskiej znalazły uznanie praktycznie u większości mieszkańców Węgorzyna. Jednym z niewielu obrońców tych ofiar hitlerowskiego terroru był miejscowy pastor Karl

⁷⁰ J. Jacobson, *Die Judenbürger-Bücher der Stadt Berlin*, Berlin 1962, s. 374.

⁷¹ Statut w ciągu istnienia gminy był kilkakrotnie nowelizowany, m.in. w 1901 r. Wspólnota gminna obejmowała swoim działaniem społeczność żydowską mieszkającą w Węgorzynie oraz południowej części powiatu reskiego (Satzungen für die Synagogengemeinde zu Wangerin in Pommern § 1) Zarząd gminy składał się z trzech osób (§ 15), choć często sprawami gminy zarządzało jedynie dwóch członków. Liczba członków wspólnoty na początku XX w. wynosiła 11 osób, a w 1924 r. już tylko 6. Składka członkowska uzależniona była od posiadanych dochodów. Najbogatszy z członków wspólnoty żydowskiej Mannheim (12 tys. marek dochodu), płacił rocznie składkę w wysokości 36 marek: APSz, AmW, sygn. 71 (passim).

⁷² *Deutsche Städtebuch*, s. 260.

⁷³ APSz, AmW, sygn. 71 (passim); W. Wilhelmus, *Geschichte der Juden in Pommern*, Rostock 2004, s. 179.

⁷⁴ *Pommern 1934/35 im Spiegel von Gestapo-Lageberichten und Sachakten (Darstellung)*, hrsg. von R. Thevoz, H. Branig, C. Lowenthal-Hensel, Köln Berlin 1974, Bd. II, s. 118; B. Frankiewicz, *Losy ludności żydowskiej na Pomorzu Zachodnim w latach 1933–1940*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1987. nr 3–4, s. 71–83.

⁷⁵ *Deutsche Städtebuch*, s. 260.

Wendland, który głosił kazania sprzeczne z doktryną Rosenberga o wyższości „kultury aryjskiej”. Duchowny ten uznawał dziedzictwo cywilizacji judeochrześcijańskiej za podstawę kultury europejskiej i wskazywał na nieludzkie traktowanie innego człowieka. Kazania te wywoływały duży rezonans w miejscowym społeczeństwie, a także spowodowały represje ze strony gestapo wobec duchownego⁷⁶.

Szkolnictwo, organizacje społeczne i kultura

Szkoła miejska w 1821 r. miała dwóch nauczycieli, pierwszy z nich Lehmann, pełnił funkcję rektora (kierownika) szkoły, drugi natomiast był równocześnie zakrystianem miejscowego kościoła⁷⁷. W 1838 r. w szkole pojawił się kolejny nauczyciel, który spełniał również funkcję organisty w kościele miejskim⁷⁸. Dalszy rozwój personelu szkoły nastąpił w połowie XIX w., co wiązało się ze wzrostem liczby uczniów. W 1857 r. w szkole pracowało już 5 nauczycieli łącznie z jej rektorem, którym był pastor pomocniczy Brenzke⁷⁹.

W dalszych latach liczba uczniów stale rosła. W 1900 r. dzieci uczyły się na 6 poziomach nauki (klasy 1–6). Łącznie było 9 klas, 480 uczniów, klasy liczyły od 32 do 52 uczniów. Część klas była koedukacyjna⁸⁰. Utrzymanie roczne szkoły wynosiło ponad 13 tys. marek. Tylko niewielka część pochodziła z chesnego, wpłacanego przez rodziców, a pozostałe dotacje wpłacała gmina oraz państwo. W kolejnych latach przed pierwszą wojną światową, sytuacja szkoły pozostawała na podobnym poziomie⁸¹. W 1900 r. nauczyciel w Węgorzynie otrzymywał rocznie 1000 marek pensji oraz 200 marek dodatku stażowego i mieszkaniowego⁸².

⁷⁶ *Pommern 1934/35 im Spiegel von Gestapo-Lageberichten...*, Bd. II, s. 117.

⁷⁷ JbdPP 1821, s. 117; JbdPP 1831, s. 108.

⁷⁸ Od 1838 r. organistą był W. Naumann: JbdPP 1840, s. 101.

⁷⁹ Nauczycielami w tym czasie byli: kantor Naumann, który prowadził klasę żeńską, a zostali 3 nauczyciele: Gohdes, Hoefs i Fischer prowadzili klasę podstawową (Grundklasse) i dwie klasy średnie (Mittelklasse); JbdPP 1857, s. 193.

⁸⁰ Wzrost liczby uczniów wymusił najpierw budowę nowego gmachu szkoły w 1857 r., a następnie jego rozbudowę w latach 1902–1912. W 1870 r. w szkole uczyło się już blisko 400 uczniów w 7 klasach (patrz wyżej). Zob. H. Berghaus, *Landbuch...*, s. 308–312.

⁸¹ Sprawozdanie statystyczne z 27 czerwca 1901 r.: APSz, AmW, sygn. 85.

⁸² APSz, AmW, sygn. 85 (wycinek z „Pommersche Blätter für die Schule und Ihre Freunde” nr 21 z 26 maja 1900 r.). W 1870 r. pensje roczne nauczycieli wynosiły łącznie 2650 talarów: H. Berghaus, *Landbuch...*, s. 311.

Szkołę miejską nadzorował inspektor szkolny, którym aż do 1875 r. był każdorazowo pastor miejscowej parafii, a także w imieniu władz miejskich deputacja szkolna. Składała się ona ze wspomnianego inspektora i po jednym z reprezentantów magistratu i rady miejskiej⁸³.

W końcu XIX w. zrodził się w Węgorzynie – wzorem innych miast – projekt powołania szkoły zawodowej dla młodzieży. Powołano ją ostatecznie w 1903 r., a zadaniem jej było nauczanie młodych ludzi – czeladników i uczniów rzemieślniczych i handlowych przedmiotów zawodowych, a także poszerzenie wiedzy ogólnej (język niemiecki, historia, matematyka). Młodzież uczęszczała w ciągu roku przez 30 tygodni na zajęcia, które odbywały się w godzinach popołudniowych. Czesne wynosiło 1,5 marki co kwartał⁸⁴.

W XIX w., w Prusach i Niemczech rozwijał się szeroko ruch stowarzyszeniowy. W Węgorzynie już w XVIII stuleciu zawiązano pierwszą organizację społeczną. Był to Związek Wojskowych Fizylierów Miasta (Kriegskameradsschaft von Fuesilieren der Stadt), stanowiący stowarzyszenie kombatanckie byłych żołnierzy walczących w wojnie siedmioletniej (1756–1763) i wojnie o sukcesję bawarską w latach 1778–1779 (wojna kartoflana).

Kolejne organizacje powstawały w XIX w. Przede wszystkim wspomniane już organizacje religijne, a także patriotyczne. W 1857 r. w Węgorzynie działało Towarzystwo Kobiet i Panien do Pielęgnacji Ubogich (Frauen und Jungfrauen-Verein zur Ausübung der kirchlichen Armenpflege). Jego przewodniczącym był pastor – superintendent Lenz⁸⁵.

W tym czasie zaczęły powstawać związki i organizacje sportowe, wywodzące się z ruchu gimnastycznego Ulricha Jahna. W 1860 r. powstało Chrześcijańskie Stowarzyszenie „Honesta”, które w 1895 r. przekształciło się w Związek Sportowy „Concordia”⁸⁶.

Specyficzną organizacją społeczną w Węgorzynie było Bractwo Kurkowe. Powstało ono w XVII w. W 1690 r. gildia ta otrzymała przywi-

⁸³ JbdPP 1857, s. 190.

⁸⁴ Rada Miejska w Węgorzynie zatwierdziła statut szkoły 15 lutego 1903 r. (Ortsstatut betreffend die gewerbliche Fortbildungsschule in der Stadt Wangerin). Szkoła kontrolowana była przez specjalnie dla niej powołaną deputację i zarząd szkoły. Na czele tego ostatniego stał burmistrz lub jeden z jego zastępców. W 1918 r. do programu szkolnego wprowadzono również zajęcia wychowania fizycznego: APSz, sygn. 86 (brak paginacji).

⁸⁵ JbdPP 1857, s. 168.

⁸⁶ *Festschrift zum 8. Mittelpommerschen Gauturnfest in Wangerin, a, 3. und 4. Juli 1909*, hrsg. von F. Brehmer, Wangerin 1909.

leje od elektora Fryderyka III. Podstawowym zadaniem organizacji było szkolenie mieszczan w strzelaniu i przygotowywaniu ich do służby w milicji miejskiej w stanach zagrożenia. W tym celu prowadzono ćwiczenia w strzelaniu na polach ginowskich. Ponadto bractwo spełniało rolę organizacji towarzyskiej, organizującej okolicznościowe imprezy, np. z okazji koronacji króla czy urodzin monarchy. W XIX w. zmienił się charakter Bractwa Kurkowego. Choć nadal jego członkowie szkolili się w strzelaniu, to jednak stało się ono przede wszystkim organizacją towarzysko-kulturalną i patriotyczną. Potwierdziły to przepisy z 1830 r., które odebrały bractwu status organizacji paramilitarnej będącej w strukturze obronnej państwa pruskiego⁸⁷.

W okresie międzywojennym w Węgorzynie działały 24 organizacje społeczne i zawodowe, w tym religijne, sportowe, kombatanckie, młodzieżowe, opiekuńcze, związki urzędników, działkowców i miłośników radia⁸⁸. Dojście nazistów do władzy spowodowało, iż wiosną 1933 r. większość z tych stowarzyszeń została zlikwidowana. W ich miejsce pojawiły się organizacje afiliowane przy NSDAP, np. Hitlerjugend, czy NSV (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt).

W okresie cesarskim władze miejskie i państwowe włączały społeczeństwo w patriotyczne przedsięwzięcia, m.in. pamiątkowe akcesy i życzenia kierowane na dwór królewski i cesarski. Organizowano również uroczyste pochody mieszkańców miasta z okazji królewskich, państwowych czy też miejskich jubileuszy, np. 22 lipca 1913 r. z okazji 25-lecia wstąpienia na tron króla pruskiego i cesarza niemieckiego Wilhelma II⁸⁹.

W XX w. w Węgorzynie pojawiło się kino, a także radio. Wydawana była także miejscowa gazeta „Wangeriner Zeitung”. Założono ją w 1907 r., ukazywała się 3 razy w tygodniu (środy, piątki i niedziele).

Opieka medyczna i społeczna

Od początku XIX w. w Węgorzynie działał chirurg miejski C.L. Ziehm (od 1805 r.). Pełnił on swój urząd jeszcze w 1821 r. Jego pracę wspoma-

⁸⁷ H. Berghaus, *Landbuch...*, s. 182–186.

⁸⁸ „Adressbuch der Stadt Wangerin 1932“, Wangerin 1932.

⁸⁹ W 1905 r. władze Węgorzyna prowadziły składkę wśród mieszczan na ufundowanie przez 453 małe miasta pruskie, pamiątkowego akcesu z okazji małżeństwa następcy tronu: APSz, AmW, sygn. 64, k. 1–20, 84–85.

gały w tym czasie dwie akuszerki⁹⁰. W 1820 r. w Węgorzynie założona została apteka, a jej pierwszym właścicielem został Chr.G. Wussow⁹¹. W końcu lat 20. ten ostatni był jedyną osobą znającą się na medycynie w mieście. W sprawach poważnych do Węgorzyna był wzywany lekarz powiatowy z Łobza dr Chr.W. Pitsch lub chirurg powiatowy C.F. Erhardt⁹². Później chirurg miejski pojawił się w mieście w 1831 r., a w 1840 r. w Węgorzynie osiedlił się kolejny medyk, doktor nauk medycznych E. Cohn⁹³. W latach 80. XIX w., w mieście swoje gabinety posiadało dwóch doktorów nauk medycznych Fuhrmann i Schwahn, działała też apteka Erdmanna⁹⁴.

W 1879 r. władze miejskie zdecydowały o budowie szpitala miejskiego. Na ten cel otrzymały z funduszy samorządu prowincji pomorskiej pożyczkę. W 1881 r. zakład leczniczy został wzniesiony przy ulicy Drawskiej. Pracowali w nim wspomniani wyżej lekarze, a personel pomocniczy stanowiły pielęgniarki – ochotniczki z Towarzystwa Patriotycznego Kobiet. W latach 1905–1909 placówka udzielała pomocy 30–70 chorym, którzy spędzali w jej murach zwykle od kilku do kilkunastu dni. Miejscowi lekarze wykonywali jedynie proste operacje i zabiegi, a skomplikowane przypadki kierowano do placówek w Szczecinie⁹⁵.

Doktor Fritz Fuhrmann, lekarz miejski w Węgorzynie, oprócz opieki medycznej nad mieszkańcami miasta zajmował się również pracą naukową, współpracował m.in. z Instytutem Medycznym w Marburgu w Hesji⁹⁶.

Władze miejskie odpowiedzialne były również za organizację opieki społecznej dla obywateli Węgorzyna. Przy magistracie działała specjalna deputacja ds. ubogich, a mieszkańcy wpłacali na fundusz ubogich specjalny podatek, stanowiący jedno ze źródeł utrzymania opieki nad biednymi, a także nad wdowami i sierotami po mieszczanach. Otrzymywali oni gotówkę na zakup żywności, lub też bezpośrednio deputaty środków spożywczych⁹⁷.

⁹⁰ JbdPP 1821, s. 150, 156.

⁹¹ JbdPP 1824, s. 110.

⁹² JbdPP 1828, s. 121.

⁹³ Nowym chirurgiem miejskim został F.A. Cosson; JbdPP 1837, s. 120; JbdPP 1843, s. 119.

⁹⁴ JbdPP 1887, s. 71.

⁹⁵ LAG, Rep. 38b Wangerin nr 141, k. 7; nr 180, k. 15.

⁹⁶ „Jahresverzeichnis der an der Deutschen Universitäten erschienen Schriften“, s. 200.

⁹⁷ Szerzej o organizacji opieki społecznej w miastach pomorskich: A. Chlebowska, *Między miłosierdziem a obowiązkiem. Publiczna opieka nad ubogimi na Pomorzu w latach 1815–1872 na przykładzie rejencji szczecińskiej i koszalińskiej*, Szczecin 2002, passim (o Węgorzynie: s. 115, 122, 140, 237, 253).

W drugiej połowie XIX w. ze względu na nowe przepisy ogólnopństwowe, system opieki społecznej został rozbudowany. Powołano wówczas w mieście specjalną Radę ds. Sierot (Weisenrat), która zajmowała się kontrolą nad dziećmi, które utraciły rodziców i znajdowały się u innych opiekunów lub też sama przejmowała funkcję opiekuńczą⁹⁸.

Opieka społeczna obejmowała zapomogi, a także z racji braku domu ubogich w Węgorzynie, kierowała takie osoby do zakładów opiekuńczych w innych miastach Pomorza i opłacała za nich miejsca⁹⁹. W 1856 r. w związku z ostrą zimą miasto organizowało pomoc dla najuboższych mieszkańców. W tym celu zamówiono u władz powiatowych 94 sześle ziemniaków konsumpcyjnych¹⁰⁰.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Państwowe w Szczecinie

1. Akta miasta Węgorzyno.
2. Cechy miasta Węgorzyno.
3. Rejencja Szczecińska.
4. Starostwo Powiatowe w Łobzie.

Landesarchiv Greifswald

1. Rep. 38 b Wangerin.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

„Adressbuch der Stadt Wangerin 1932“, Wangerin 1932.

Festschrift zum 8. Mittelpommerschen Gauturnfest in Wangerin, a. 3. und 4. Juli 1909,
hrsg. von F. Brehmer, Wangerin 1909.

„Gemeindelexikon für das Königreich Preussen 1885“, Bd. IV. Provinz Pommern,
Berlin 1888.

„Gemeindelexikon für das Königreich Preussen 1895“, Bd. IV. Provinz Pommern,
Berlin 1898.

„Gemeindelexikon für das Königreich Preussen 1905“, Bd. IV. Provinz Pommern,
Berlin 1908.

⁹⁸ APSz, AmW, sygn. 10, k. 1–30.

⁹⁹ APSz, AmW, sygn. 4 (brak paginacji).

¹⁰⁰ APSz, AmW, sygn. 43, k. 1–2.

- „Gemeindelexikon für den Freistaat Preussen. Provinz Pommern“, Berlin 1932.
- „Heimatkalender für den Kreis Regenwalde“, Jg. 1924, 1931, 1934, 1935, 1941.
- „Jahrbuch der Provinz Pommern“, Jg. 1821–1887.
- „Landwirtschaftliche Güter-Adressbücher“, Bd. I: „Pommern“, Leipzig 1929.
- „Landwirtschaftliches Adressbuch der Provinz Pommern“, Leipzig 1939.
- Pommern 1934/35 im Spiegel von Gestapo-Lageberichten und Sachakten (Darstellung)*,
hrsg. von R. Thevoz, H. Branig, C. Lowenthal-Hensel, Köln Berlin 1974, Bd. II.
- „Pommersches Güter Adressbuch“, Stettin 1905.
- Die Staatskräfte der Preußischen Monarchie unter Friedrich Wilhelm III*, von Freiherrn
Zeidlitz, Berlin 1828, Bd. II.
- Vergleichende Zusammenstellung der Einwohnerzahl der Städte des Preußischen Staates
in den Jahren 1840–1855*, „Archiv für Landeskunde der Preußischen Monar-
chie“, Bd. 4 (1856).
- Verzeichnis der Messen und Maerkte der Provinz Pommern*, „Heimatkalender für den
Kreis Regenwalde“ 1931.
- Verzeichnis der Messen und Märkte*, „Heimatkalender für den Kreis Regenwalde“
1924.

LITERATURA

- [Anonim], *Die Wangeriner Kirche*, „Heimatkalender für den Kreis Regenwalde“
1924.
- Berghaus H., *Landbuch des Herzogthums Stettin, von Kamin und Hinterpommern; oder
des Verwaltungs-Bezirks der Königl. Regierung zu Stettin*. Th. 2, Bd. 7, Enthaltend
den Kreis Regenwald, Berlin 1874.
- Brehmer F., *Badeleben im Wandel der Zeiten in Wangerin*, „Heimatkalender für den
Kreis Regenwalde“ 1941.
- Brüggemann L.W., *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Kö-
niglich Preußischen Herzogthums Vor- und Hinter- Pommern*, Stettin 1779–1784,
Th. 2, Bd. 1.
- Chlebowska A., *Między miłosierdziem a obowiązkiem. Publiczna opieka nad ubogimi
na Pomorzu w latach 1815–1872 na przykładzie rejencji szczecińskiej i koszalińskiej*,
Szczecin 2002.
- Deutsche Staedtebuch*, hrsg. von E. Keyser, Bd. I, Berlin 1939.
- Drewniak B., *Emigracja z Pomorza Zachodniego 1816–1914*, Poznań 1966.
- Frankiewicz B., *Losy ludności żydowskiej na Pomorzu Zachodnim w latach 1933–1940*,
„Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1987, nr 3–4.
- Gut P., *Rozwój energetyki na Pomorzu w latach 1880–1945*, „Przegląd Zachodniopom-
orski” 2016, z. 3.

- Gut P., *Z dziejów politycznych i ustroju komunalnego Węgorzyna w XIX i początkach XX w.*, „Szczecińskie Studia Archiwalno-Historyczne” 2017, t. I.
- Heyden H., *Kirchengeschichte von Pommern*, Stettin 1937, Bd. II.
- Jacobson J., *Die Judenbürger-Bücher der Stadt Berlin*, Berlin 1962.
- Loerbrocks, *Das landwirtschaftliche Vereinswesen im Kreis Regenwalde*, „Heimatkalendar für den Kreis Regenwalde” 1931.
- Moderow H., *Die Evangelischen Geistlichen Pommerns von der Reformation bis zur Gegenwart*. Teil I: Der Regierungsbezirk Stettin, Stettin, 1903.
- Prusy w dobie kształtowania się kapitalizmu (1806–1871)*, red. G. Kucharczyk, Poznań 2014 (*Historia Prus. Narodziny – Mocarstwo – Obumieranie*, oprac. zbiorowe pod red. B. Wachowiaka, t. III).
- Salmonowicz S., *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, wyd. II, Warszawa 1998.
- Stanielewicz J., *Kolonizacja wewnętrzna na Pomorzu Zachodnim 1919–1939*, Szczecin 1969.
- Szudra D., *Ludność pruskiej prowincji Pomorze. Przemiany w ruchu naturalnym i migracyjnym w latach 1914–1939*, Szczecin 2005.
- Szukała M., *Powstanie, organizacja i działalność urzędów stanu cywilnego w okręgach wiejskich na Pomorzu w latach 1874–1945*, [w:] *Dzieje wsi pomorskiej*. II Międzynarodowa Konferencja Naukowa. Włocibórz 23–24 maja 2003, red. R. Gaziński, A. Chludziński, Dygowo-Szczecin 2003.
- Wajda K., *Stosunki ludnościowe na ziemiach pomorskich w latach 1850–1914*, [w:] *Historia Pomorza*, t. IV (1850–1918), cz. 1, red. S. Salmonowicz, Toruń 2000.
- Wilhelmus W., *Geschichte der Juden in Pommern*, Rostock 2004.
- Włodarczyk E., *Miasta zachodniopomorskie jako posiadacz ziemski w XIX w.*, [w:] *Szlachta i ziemiaństwo polskie oraz niemieckie w Prusach i Niemczech w XVIII–XX w.*, pod red. W. Stępińskiego, Szczecin 1996.
- Włodarczyk E., *Tendencje rozwojowe miast prowincji zachodniopomorskiej w latach 1850–1918*, „Zapiski Historyczne” 1998, z. 1.
- Włodarczyk E., *Uwarunkowania ekonomicznego rozwoju miast prowincji pomorskiej w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Zapiski Historyczne” 2018, z. 1.

Paweł Gut

Z dziejów społecznych Węgorzyna w XIX i początkach XX w. Część 2

Streszczenie

Węgorzyno w XIX i początkach XX w. było niewielkim miastem rzemieślniczo-rolniczym i pomimo wzrostu liczby mieszkańców w tym czasie o 450%, nadal stanowiło małe miasto na Pomorzu (3500 mieszkańców). Podstawą utrzymania mieszkańców było rzemiosło i praca w obsłudze rolnictwa, a także przemysłe spożywczym, (m.in. młyny zbożowe). Poza tym wielu mieszczan samodzielnie prowadziło gospodarstwa rolne. Handel w mieście opierał się o regularne w tygodniu targi, a także jarmarki oraz działające sklepy. Na przełomie wieków działały dwa banki spółdzielcze. W 1859 r. Węgorzyno otrzymało połączenie kolejowe ze Stargardem i Koszalinem, a w 1873 r. ze Szczecinkiem. Na początku XX w. wybudowano gazownię, kanalizację i wodociągi, a następnie także podłączono do sieci elektrycznej. W XIX i XX w. (do 1945 r.) mieszkańcy miasta byli głównie wyznania ewangelickiego. Społeczność żydowska obejmowała w 1870 r. około 110 osób, ale w 1925 r. stanowiła ona już tylko 15 członków.

Słowa kluczowe: Węgorzyno, miasto, rozwój przestrzenny, gospodarka komunalna, rolnictwo, rzemiosło, wyznania

Paweł Gut

Excerpts from the social history of Węgorzyno in the 19th and early 20th century. Part 2

Summary

In the 19th and early 20th century Węgorzyno was a small town populated by craftsmen and farmers. Despite its 450% increase in population, it continued to be a small Pomeranian town (population 3500). The town inhabitants mostly worked as craftsmen, assisted farmers, or were employed in food industry (e.g. in grain mills). In addition, many townsmen ran their own farms. The town's trade was conducted on the basis of regular weekly markets, as well as fairs and shops. At the turn of the century two cooperative banks operated in the town. In 1859, Węgorzyno was connected by railway with Stargard and Koszalin, and in 1873 with Szczecinek. At the beginning of the 20th century, a gasworks, sewage system and waterworks were built, and subsequently the town was connected to an electric power network. In 19th and 20th century (until 1945) the town inhabitants were mostly evangelical Christians. In 1870, the size of the Jewish community amounted to about 110 people, whereas in 1925 there were as few as 15 Jews

Keywords: Węgorzyno, town, spatial development, municipal economy, agriculture, crafts, denominations